

підтверджені теоретичних висновків. Більше того, через істотні соціальні зміни у США та в інших розвинених країнах Заходу вона втратила свою актуальність і вважається анахронізмом. У сучасній Україні, навпаки, концепція Веблена стала досить актуальною й перспективною для дослідження в контексті формування в 90-х рр. ХХ ст. нової економічної та політичної еліти та їх поступового злиття. За останні 15 років соціальний пре-

стиж в Україні все більше визначався економічним статусом, і демонстративні аспекти стилю життя зараз відіграють суттєву роль у символізації життєвого успіху й належності до елітної страти.

1. Веблен Т. Теория праздного класса: – М., 1984. 2. Grusky D. Social stratification. Pt V. The consequences of stratification. – Boulder, 1998 3. Veblen T. The theory of the leisure class: An economic study of institutions. – N.Y., 1902. Надійшла до редакції 02.11.05

Д. Черняк, асп.

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН ПЕТРА ШТОМПКИ: ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ, СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ, ЗНАЧЕННЯ

Розглянуто концепцію соціальних змін відомого сучасного соціолога, президента Міжнародної соціологічної асоціації Петра Штомпки, теоретичні засади, на яких базуються висновки вченого, евристичний потенціал даного теоретичного конструкта та основні структурні елементи.

This article is devoted to the examination of social changes conception of the well-known modern sociologist P.Sztompka. The article contains the theoretical positions based on scientist conclusions, heuristic potential of the presented construct and analysis of the main structural elements.

Суспільство постійно перебуває у процесі змін під впливом зовнішніх і внутрішніх сил, які модифікують його природу, визначають спрямованість і майбутнє. Дослідження концепції "соціальної зміни" посідає провідне місце в сучасній соціологічній думці, а термін "соціальна зміна" стає ключовим при поясненні суспільної динаміки поряд з таким поняттями, як "модернізація", "трансформація".

Актуальність цієї проблеми підтверджують численні дослідження провідних соціологів. Зокрема, Р. Нісбет зазначає: "Сьогодні жодну фундаментальну працю, жоден підручник у галузі соціальних наук не можна уявити без розділу, присвяченого соціальним змінам. Поняття соціальної зміни почали використовувати для позначення принаймні не розділу соціальних наук, а певного окремого напрямку теоретичної та практичної діяльності фундаментального характеру. Ця діяльність визнана в науковому світі не тільки законною, але й суттєво необхідною" [1, с.8].

Але, незважаючи на численні напрацювання в даній сфері досліджень, дискусійності набуває питання впорядкування та систематизації існуючих знань і вивчення сучасних поглядів, концепцій соціальних змін. Аналізу концепції соціальних змін одного з провідних теоретиків сучасності Петра Штомпки і буде присвячено дану статтю.

Петро Штомпка є відомим польським соціологом, професором кафедри теоретичної соціології Ягеллонського університету, президентом Міжнародної соціологічної асоціації. Коло його наукових інтересів сьогодні становлять теорії соціальних змін, цивілізаційні та культурні аспекти трансформації у країнах Центральної та Східної Європи, що знайшло своє відображення в його публікаціях та запропонованих студентам і соціологічній спільноті лекціях, виступах і диспутах.

Головним внеском у соціологію соціальних змін учений вважає систематизацію та генералізацію існуючих знань з даної проблематики. Аналізуючи роботи автора, в яких він розглядає проблеми соціальних змін, можна чітко виокремити такі напрями, складові його концепції змін: основні теоретичні підходи до вивчення соціальних змін, сучасні теорії соціальних змін, визначення понять: "зміна", "трансформація", "становлення", "модернізація", "революція", "прогрес" тощо, дослідження макрорівня, мезорівня та мікрорівня соціальних змін, факторів, типів, наслідків соціальних змін, їхніх агентів (соціальні рухи та "видатні особи"), а також соціальних змін у сучасному світі (наслідки змін у країнах Центральної та Східної Європи).

Окремо можна виділити погляд автора на зміни як на травму, а також зв'язок появи та розвитку соціологічних теорій із соціальними змінами. Розглянемо більш детально ці аспекти теоретичного доробку дослідника.

Аналізуючи кардинальні та стрімкі зрушення, що відбулись на межі ХХ й ХХІ ст., автор наголошує на необхідності дослідження процесів змін у посткомуністичних країнах, а також звертає нашу увагу на те, що такі зміни є благодатним полем, джерелом появи нових теорій, які, безперечно, потребують ґрунтовного аналізу. Штомпка говорить про те, що існують певні періоди, коли проблеми набувають іншої масштабності й породжують певні теорії. У такі "часи змін" особлива місія припадає на долю соціологів, які мають з усією відповідальністю підійти до створення "інтелектуальних орієнтирів". Реципієнтами соціолога стають учені, педагоги, політики та громадяни. І тому, на думку автора, соціологи не повинні забувати, що вони не тільки створюють нове знання, виступають теоретиками, але і є свідомими, несторонніми учасниками процесів, що відбуваються в суспільстві, і тому не повинні забувати, що "теорії впливають на соціальну свідомість і таким чином змінюють соціальну практику". [5]

У період змін, як зазначає соціолог, можна спостерігати так званий "синдром агентів" та "історичний синдром", які відповідно виявляються таким чином:

1) "люди усвідомлюють, що багато речей залежить від їхніх конкретних дій" (і тут постають питання суб'єкта змін, мотивації, відповідальності, дій, поведінки);

2) "люди дивляться на свій час, лише як на відрізок більш широкого потоку історії" (і тут постає питання очікування, сприйняття часу, історичної зумовленості соціальної дійсності, непередбачуваності подій) [5, с.17–18].

Такі міркування вченого випливають з теоретичних засад, на які він спирається, а саме, теорії соціального становлення, що поєднує в собі такі теоретичні традиції, як теорія агентів (соціальної дії) та історична соціологія. Теоретична модель дослідника ґрунтується на чотирьох категоріях: структура, діячі (агенти), діяльність, дія. Дані категорії автор виокремлює з рівнів існування соціальної реальності (рівня індивідуальностей і спільностей) та способів існування (потенційна можливість і дійсність). Штомпка збагачує свою модель категоріями діяльності та практики, включає зворотні зв'язки та зв'язуючі процеси, вводить часовий вимір і вписує модель у своєрідний контекст чи середовище (природа, свідомість). Виходячи із цього, він розглядає соціальну зміну, як окремо взяте перетворення суспільства – від однієї, більш ранньої стадії до наступної, більш пізньої [6].

Одним з досягнень ученого можна вважати спробу розглядати соціальні зміни, виходячи з концепції травми, згідно з якою під травматичною зміною слід розуміти процес, що динамічно розгортається й проходить кілька стадій: від структурних і культурних передумов, що сприяють виникненню травми, до етапу її подолання.

Дану концепцію була неоднозначно сприйнято науковою спільнотою. Так, В. Култигін, говорячи про тенденції світової соціології початку третього тисячоліття та визначаючи термінологічні новації, виокремлює найпоширеніший термін сьогодення – культурна травма, під якою розуміється "розрив деяких соціальних тканин і процесів, а також ставлення суспільства, соціальних теоретиків до цього розриву. При цьому вагоме значення має швидше не сам розрив, він може бути й безболісним, а саме події, що відбуваються навколо цього розриву" [3, с.467]. Концепція культурної травми розробляється, зокрема, Дж. Александером, М. Фуко, Н. Смілзером і П. Штомпкою.

Але, незважаючи на позитивну оцінку та зацікавлення громадськістю даною концепцією, деякі дослідники (це стосується, наприклад, виступу М. Покровського "До результатів XV Всесвітнього соціологічного конгресу" [4]) не мають однозначної думки щодо неї, оскільки вважають, що події, які відбулись 11 вересня 2001 р. у США та саме явище тероризму не вписуються в дану концепцію, що не дає права даному теоретичному конструкту на масштабність пояснень усіх явищ і лідерство в царині соціологічних теорій. Проте даний концепт деякою мірою може бути використаний як інструмент дослідження та інтерпретації переходу традиційних суспільств у стадію глобалізації, а також аналізу перехідних суспільств [4].

Концепція травми, яка набула популярності наприкінці ХХ ст., прийшовши на зміну парадигмі прогресу та кризи, дозволяє сьогодні аналізувати події, які відбулися у країнах Східної та Центральної Європи наприкінці ХХ ст., визначати наслідки змін і прогнозувати подальший розвиток ситуації.

Події, на думку автора, стають травмою, чимось руйнівним, шокуючим лише відносно норм, стандартів впорядкованості [7, с.7]. Будь-яку соціальну зміну можна розглядати як таку, що несе в собі травматичний, деструктивний, дисфункціональний наслідок як для особистості, групи, так і для суспільства в цілому.

Ця тематика є межевою для багатьох дисциплін: соціології, психології, соціальної психології, медицини, психіатрії.

Поняття "травма" походить від грецького "trauma", що означає рана, пошкодження в організмі людини та тварини в результаті дії факторів зовнішнього середовища. Соціологією цей термін було запозичено з медицини та психології, де під психологічною травмою розуміють особливий її вид, пов'язаний з важкими переживаннями, що можуть призвести до депресій, неврозів та інших хворобливих реакцій. І якщо предметом психологів і психіатрів є індивідуальна травма, то предметом соціологів – колективна.

Особлива увага прикута до проблеми самопочуття та реакції особистості на травмуючі наслідки змін. З'являються терміни, що характеризують стан особистості: травматичний невроз, травматична хвороба, хронічний стрес, посттравматичний стресовий розлад, дезадаптація тощо.

Оскільки травма характеризується як стан порушення нормальності, а природі людини притаманне прагнення до "екзистенційної" безпеки, відповідно існують своєрідні стратегії подолання травми.

Якщо прослідкувати становлення та розвиток психологічних і соціологічних ідей, можна зустріти низку теорій, що звертаються до проблематики адаптаційних стратегій.

Серед психічних механізмів захисту виокремлюють: витіснення, придушення, раціоналізацію, інтелектуалізацію, поринання у фантазії, релігійність, знецінювання, заперечення, проекцію тощо (З. Фрейд, А. Адлер та ін.).

У соціології такими теоріями можуть виступати роботи Р. Мертон та Е. Гіденса. Так, представник структурного функціоналізму Мертон, розглядаючи питання адаптації до аномії, виокремлює чотири типи стратегій: інновація, бунт, ритуалізм, ретритизм. Гіденс, аналізуючи реакції індивідів на ризик, виділяє такі адаптаційні стратегії: прагматичне ділове ставлення до проблем, оптимізм, цинічний песимізм і гедонізм, жорстока боротьба проти джерел небезпеки [8].

Один з провідних російських дослідників Т. Заславська в межах дослідження трансформації російського суспільства та вивчення поведінки масових суспільних груп виокремлює такі класи стратегій: досяжні, адаптаційні, регресивні, руйнівні.

У більш загальному вигляді адаптаційні стратегії можна поділити на дві великі групи: конструктивні та деструктивні.

Наголошуючи на тому, що існують тенденції подолання травми, коли травматична ситуація втрачає значущість і відповідні стратегії мають виліковну дію, Штомпка при аналізі польського суспільства приходить до висновку, що воно перебуває на стадії подолання травми. Ситуація, що склалась у Польщі порівняно з іншими посткомуністичними країнами, має свої відмінності та переваги, що дозволило країні більш швидко та продуктивно адаптуватися до змін.

Одну з причин соціальних змін учений вбачає у психології людини, її внутрішньому прагненні до змін і новацій.

Порушуючи проблему агентів соціальних змін, Штомпка узагальнює здобутки своїх попередників і виокремлює такі агенти соціальних змін: видатні особи та соціальні рухи: "Соціальні зміни, включаючи широкомасштабні історичні перетворення, є результатом дії людей. У соціальній історії нема нічого, що не могло бути поціноване як свідомий або несвідомий результат людських зусиль" [6, с.322].

Говорячи про індивідуального діяча, вчений виокремлює три його типи: пересічні люди, що зайняті звичайною повсякденною діяльністю; особи, які завдяки винятковим особистим якостям діють в інтересах інших або маніпулюють ними; особи, що займають певні соціальні позиції, завдяки яким вони мають повноваження.

У визначенні поняття "великі люди" Штомпка намагається виділити критерії, відповідно до яких деяких осіб може бути зараховано до даної категорії: "часова протяжність, просторові масштаби, сфери впливу" [6, с.324].

Учений зауважує, що якщо внесок окремих індивідів є незначним, то сукупна їхня дія може надати сильного поштовху до соціальних змін. Отже, соціальні рухи можуть бути значною силою, що викликає соціальні зміни. Автор дає визначення поняття "соціальний рух", виокремлює основні компоненти соціальних рухів, визначає умови, риси суспільства, які породжують соціальні рухи, дає їх типологізацію, аналізує стан вивчення.

Говорячи про наслідки та відповідальність агентів за власні дії, Штомпка дотримується теоретичних поглядів представників агентструктурної інтеграції, що функціонують в Європі паралельно з розвитком інтересу у США до мікро- й макроінтеграції, та стверджує, що іноді дії мають непередбачувані, незаплановані наслідки й тому важко відповідати на запитання відповідальності агентів за соціальні зміни.

Отже, можна зробити висновки, що дана концепція змін потребує уваги, оскільки може виступати пояснювальним механізмом змін у посткомуністичних країнах з урахуванням специфіки кожної окремо взятої.

1. Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения. – М., 1998. 2. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция. – М., 2003. 3. Култыгин В. Классическая социологи. – М., 2000. 4. Покровский Н.Е. Дискуссионные проблемы социологического конгресса К итогам XV Всемирного социологического конгресса 2003. 5. Штомпка П. Много

социологий для одного мира. // Социол. исслед. – 1991. – №2. 6. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996. 7. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе. // Социол. исслед. – 2001. – №2. 8. Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социол. исслед. – 2001. – №1.

Надійшла до редколегії 12.09.05

К. Чернова, канд. іст. наук

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДІАСПОРИ ЯК ПРОСТІР ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЙ

Розглянуто соціокультурне середовище діаспори як простір ідентичностей та ідентифікацій, різні наукові підходи до визначення цієї проблеми. Ключову роль у цьому аспекті відведено етнічній ідентичності, виявленню основних її індикаторів у середовищі зарубіжних українців.

The article analyzes the environment of diaspora as space of sociocultural identity and self-identification. Furthermore it presents basic definitions of this problem. In this respect, the key elements are the features and types of ethnic identity, especially with regard to ethnic Ukrainians abroad.

Актуальність розгляду соціокультурного середовища діаспори як простору ідентичностей та ідентифікацій зумовлено сьогодні необхідністю мати чіткіше уявлення щодо всіх процесів суспільного життя. Нагальність такого аналізу зумовлено перш за все недостатньою розробленістю та необхідністю уточнення деяких термінологічних понять, оскільки у практиці міждисциплінарних наук існує безліч різноманітних методологічних розробок. Сутність етнічної ідентичності як культурного чинника була й залишається досить вагомю в сучасному українському суспільстві. Абсолютно очевидно, що становлення громадянського суспільства в Україні взаємопов'язане із зростаючою етнічністю, оскільки важливі соціальні процеси реформування різних сфер життя мають етнічну варіативність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діаспорні спільноти як складові частини етносоціального чи етнополітичного організмів досліджували Е. Сміт, М. Есман, Ю. Бромлей; параметри етнічної спільноти та особливості соціальної адаптації до умов іноетнічного оточення – М. Аствацатурова, Л. Дробіжева, В. Дятлов, Н. Лебедева, З. Левін, В. Євтух, А. Мілітарьов, В. Попков, З. Сікевич, Г. Старовойтова, А. Сусоколов, В. Тішков, В. Труцінський, Л. Хохлов, М. Сульга; типологізацію та функції діаспор – Ж. Тощенко та Т. Чаптікова.

Феномену діаспори присвячено праці таких зарубіжних дослідників, як А. Армстронг, А. Ашкеназі, А. Бра, Н. Брубейкер, Р. Коен, Г. Шиффер, Р. Хеттлаге, С. Хантінгтон та ін.

Серед вітчизняних істориків і соціологів популярними є ідеї Б. Поршнева щодо формування уявлення про себе в опозиції "ми–вони", викладені у книзі "Соціальна психологія та історія" [4]. Порівняння на користь "своїх" групи відбувається за принципом "групового фаворитизму", тоді як сприймання інших груп залежить від характеру міжетнічних відносин.

Метою даного дослідження є наукове осмислення понять – соціокультурне, ідентичність, ідентифікація – та розгляд різноманітних виявів цих процесів у середовищі діаспори.

Виклад основного матеріалу. У своєму дослідженні ми використаємо культурологічний підхід, згідно з яким поведінка осіб розглядається й роз'яснюється через пануючі в тій чи іншій культурі цінності й правила поведінки, та діяльнісний – розгляд фактів через спільну соціальну діяльність осіб, у ході якої виникають особливі комунікативні зв'язки. Н. Смелзер називає цей підхід "колективістським", який дає змогу зрозуміти, як особи, пов'язані уявленнями про спільне походження, утворюють групу з метою захисту власних інтересів.

Найбільш ґрунтовно термін "соціокультурне" проаналізував П. Сорокін, який вважав, що соціологія досліджує соціокультурні явища у всіх різноманітних типах зв'язків. Він підкреслював той факт, що не існує чіткого

поділу між суспільством і культурою, а є лише одна соціокультурна дійсність.

Визначившись з аналізом поняття "соціокультурне", перейдемо до другої складової – культурне. Ігнорування цього чинника, його просторових і часових ознак може привести до сфальсифікованого підходу в культурній поведінці або ціннісних орієнтаціях діаспори, яка може виступати як соціокультурна система. Ураховуючи те, що соціальне середовище складається з конкретних виявів відносин у суспільстві, ми розглянемо макрорівень як систему стосунків у діаспорі на макрорівні. Етносоціологи намагаються застосувати комплексний підхід, тобто враховувати особливості не лише макросередовища, але й мезо- та мікросередовища, тобто конкретну ситуацію на місцях, етнокультурну специфіку контактуючих груп і рівень їх спілкування.

Етнічна ідентичність, як і ідентичність у цілому, формується у процесі соціалізації. До речі, в межах етносоціологічного підходу етнічна ідентичність розглядається, перш за все, в контексті вивчення етнічної спільноти. Остання для її членів становить референтну групу, з якою вони означають себе на основі єдності етнічних характеристик і цінностей, а також через процес взаємодії з іншими.

Перейдемо тепер до понять ідентичності та ідентифікації. Ідентичність вказує на самоототожнення особи відносно обраної нею нормативної системи світогляду й може поєднувати в собі як особистий, так і соціальний аспекти. А ідентифікація – це процес, зумовлений пошуками власної ідентичності з прийняттям чи, навпаки, відкиданням тих чи інших культурно-ціннісних моделей існування. Звернемо увагу на той факт, що поняття ідентичності пов'язані з явищем індивідуальної ідентичності, принципову роль в якому відіграє фрейдівське поняття Еґо (Я). У даній праці ми не розглядатимемо таке поняття ідентичності, оскільки більшою мірою воно співвідноситься із формуванням у зарубіжній соціальній психології теоретичних поглядів Е. Еріксона [7].

Як зазначає У. Сафран, "особам, які з різних причин опинилися далеко від батьківщини, властиві почуття й форми поведінки, які варіюють від досить слабого почуття ідентифікації з батьківщиною до свідомої відданості їй" [5, с. 141]. Такий континуум може виявлятися в таких аспектах: пам'ять про своє походження, яка в міру соціальної, культурної та політичної інтеграції у приймаюче суспільство помітно слабшає; взаємозв'язок між чітким уявленням про своє походження та індивідуальною ідентичністю; активна зацікавленість долею своєї батьківщини та подіями, які там відбуваються; збереження ключових моментів культурного надбання країни походження (наприклад, мови); регулярні зв'язки зі своїми родичами на батьківщині та надання їм матеріальної допомоги; політика країни приймаючого суспільства щодо батьківщини прибулих